

Восточное Приазовье в системе евразийских древностей (энеолит–бронзовый век): материалы междунар. конф.: в 2 ч. – Донецк, 1996. – Ч. 2. – С. 8–13.

7. **Корякова Л. Н.** Переход к использованию железа в Северной Евразии / Л. Н. Корякова, С. В. Кузьминых, Г. В. Бельтикова // Переход от эпохи бронзы к эпохе железа в Северной Евразии: материалы кругл. стола (Санкт-Петербург, 23–24 июня 2011 г.). – СПб., 2011. – С. 10–16.

8. **Отрошенко В. В.** Белозерская культура / В. В. Отрошенко // Культуры эпохи бронзы на территории Украины / С. С. Березанская, В. В. Отрошенко, Н. Н. Чередниченко, И. Н. Шарафутдинова. – К., 1986. – С. 117–152.

9. **Ромашко В. А.** Павлоградское поселение эпохи бронзы (к вопросу о территории распространения и культурной принадлежности памятников обиточенского типа) / В. А. Ромашко // Пробл. археологии Поднепровья: сб. науч. тр. – Д., 1995. – С. 114–134.

10. **Ромашко В. А.** Заключительный этап позднего бронзового века Левобережной Украины (по материалам богуславско-белозерской культуры) / В. А. Ромашко. – К., 2013.

11. **Татаринов С. И.** Древние горняки-металлурги Донбасса / С. И. Татаринов. – Славянск, 2003.

12. **Телегин Д. Я.** К методике составления типолого-статистической таблицы кремневых изделий мезо-неолитической эпохи / Д. Я. Телегин // Орудия каменного века: сб. науч. тр. – К., 1978. – С. 35–70.

Надійшла до редколегії 23.10.2013

УДК 902/904 (477)

Є. Л. Фещенко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

АНТРОПОМОРФНІ СТЕЛИ В ПОХОВАННЯХ КАТАКОМБНОЇ КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ

Проаналізовано основні типи статуарної пластики в катакомбній поховальній обрядовості: ідоли (антропоморфні стели зі складними зображеннями на поверхні), антропоморфні стели (оброблені плити) і стелоподібні камені (скульптурні форми природного походження з незначними слідами обробки або без обробки), менгіри-вівтарі (вертикально встановлені камені ритуального призначення), невеликі переносні стели. На матеріалах Дніпровського Надпоріжжя здійснено кореляцію типів статуарної пластики з основними частинами поховального комплексу (камера, шахта, курганий насип).

Ключові слова: антропоморфна стела, катакомбна культура, катакомба, поховальний обряд, жертвопринесення.

Фещенко Е. Л. Антропоморфные стелы в захоронениях катакомбной культуры Украины.

Проанализированы основные типы статуарной пластики в катакомбной погребальной обрядности: идолы (антропоморфные стелы со сложными изображениями на поверхности), антропоморфные стелы (обработанные плиты) и стеловидные камни

(скульптурные формы природного происхождения с незначительными следами обработки или без обработки), менгиры-алтари (вертикально установленные камни ритуального предназначения), небольшие переносные стелы. На материалах Днепровского Надпорожья осуществлена корреляция типов статуарной пластики с основными частями погребального комплекса (камера, шахта, курганный насыпь).

Ключевые слова: антропоморфная стела, катакомбная культура, катакомба, погребальный обряд, жертвоприношение.

Характерна особливість культур, які своїм корінням сягають спільної індоєвропейської культури, – наявність кам'яної статуарної пластики. На початок 1990-х рр. у Північному Причорномор'ї з поховальних комплексів культур енеоліту-бронзи походило більше 380 антропоморфних стел. Питання еволюції їх форм, іконографічні особливості, хронологію розглянуто в роботах Д. Я. Телегіна, О. Хойслера, Є. В. Ярового, Н. Д. Довженка, Є. Ю. Новицького та ін. В історіографії склалася стійка традиція пов'язувати розквіт кам'яної скульптури з енеолітом і ямною культурою, а її занепад відносити до пізньокатакомбного періоду [4]. Як аргументи наведено свідчення про скорочення (чи припинення) традиції виготовлення в катакомбний період ідолів зі складною іконографією, зменшення загальної кількості антропоморфних стел, прогресуючу тенденцію до спрощення іконографії і схематизму. Наголошено на поширенні практики повторного використання антропоморфної пластики як поховальних камер катакомб, що пов'язано з втратою ними сакральної семантики.

Уведення до наукового обігу неопублікованих матеріалів попередніх років значно розширило джерельну базу і дозволило по-новому оцінити рівень розвитку статуарної пластики в катакомбній культурі. Унікальні Федорівська і Лисичанська стели, що належать до типу монументів-ідолів, красномовно свідчать не лише про збереження, але і подальше ускладнення іконографії і семантичного змісту (релігійно-космогонічних уявлень, календарно-обрядової символіки) катакомбної антропоморфної пластики [10; 11]. Проаналізувавши матеріали досліджень курганів, можна помітити й ускладнення в цей період поховальних ритуалів, пов'язаних із антропоморфними стелами.

У давніх суспільствах поховальну практику розглядали як спосіб взаємодії зі світом предків і богів, якому приписували здатність впливати на світ живих [1]. За допомогою поховальної обрядовості переводили душу у світ предків, забезпечували зміну соціального стану людини, яка померла, і тим самим відновлювали порушений смертю світовий порядок. Обряди переходу, у тому числі похоронні, налічують три основні фази: розділення (separantion), грані (limen – лімінальний період) і відновлення (reaggregation) [2, с. 17]. Перша фаза включає символічні дії, що означають відкріплення особи від займаного раніше місця в соціальній структурі або від певних культурних обставин (станів), або від того й іншого одночасно [9, с. 277]. Під час лімінального періоду суб'єкт проходить через ту міфологічну область, у

якій майже немає чи зовсім відсутні риси минулого і майбутнього. Нарешті, у третій фазі перехід завершується і суб'єкт набуває нової якості [9, с. 274; 12, с. 168, 169]. Конструктивно катакомбна поховальна конструкція поділена на три відносно самостійні частини, кожна з яких виконує своє функціональне навантаження в процесі переходу душі у світ предків: камера, шахта і поверхня курганного насипу. Простір поховальної камери призначений для підготовки до переходу. Шахта, імовірно, функціонально була пов'язана з лімінальною фазою, тобто з безпосереднім процесом переходу душі. Поверхню кургану асоціювали із завершальною фазою обряду переходу, вона пов'язана із ушануванням (поминанням) померлих, які набули нової якості. Саме таке сприйняття поховального обряду слід ураховувати у процесі інтерпретації семантичного значення антропоморфних стел у похованнях.

У катакомбній поховальній обрядовості наявні основні типи статуарної пластики: ідоли (антропоморфні стели зі складними зображеннями на поверхні), антропоморфні стели (оброблені плити з чітко окресленою головою) і стелоподібні камені (скульптурні форми природного походження з незначними слідами обробки або без обробки), менгіри-вівтарі (вертикально встановлені камені ритуального призначення), невеликі переносні стели. На матеріалах Дніпровського Надпоріжжя здійснено кореляцію типів статуарної пластики з основними частинами поховального комплексу (камера, шахта, курганний насип), що дозволило виявити стійку закономірність локалізації. Так, невеликі ретельно відшліфовані стели зафіксовані всередині камер, поряд із покійником. Функціонально вони, мабуть, близькі до переносних вівтарів, семантика яких розглянута І. Ф. Ковальновою [6]. Наявність статуток-вівтарів була обумовлена необхідністю, згідно з тогочасними віруваннями, «відкріплення» особи, «розриву» із світом живих, що, у свою чергу, детерміновано цілим комплексом чинників (причиною смерті людини, її статусом, місцем смерті (і т. д.). Ідоли і стилістично близькі до них антропоморфні стели встановлювали на поверхні курганного насипу. Вони, імовірно, були втіленням складних світоглядних уявлень, у яких поєднано архаїчні тотемічні уявлення й образи героїв-богів, і виконували функції святилищ. Менгіри розташовані або на дні, або в заповненні шахти. Стелоподібні камені, рідше – антропоморфні стели, найчастіше зустрічаються в шахті біля входу в камеру.

Найбільш складна реконструкція функцій, пов'язаних із шахтою, в якій розташовано більшість антропоморфних стел. На особливе функціональне значення вхідних колодязів у системі поховального обряду вказують і декоративні особливості їх оформлення: орнаментация стінок взаємно перетинними лініями, що імітують плетені конструкції стін жител, нанесення зображень («дерево життя» в п. 2/9 біля Зимогір'я [3, с. 54]). На думку С. Н. Братченко, стінки вхідних шахт могли драпірувати рогожами або килимами, з нанесеними на них зображеннями. Так, залишки рогожі з

червоними вохровими смугами було зафіксовано на стінці шахти в ранньому катакомбному похованні 5/6 біля с. Блаківка [Там само, с. 55]. Залишки рогожі виявлено й на стінах вхідної ями п. 12 к. 5 могильника Бага-Буруд у Калмикії [15, с. 158]. У похованні 8 к. гр. Шахаєвська II збереглося забарвлення стінок вхідної ями в темно-синій колір.

У шахтах антропоморфні стели встановлені або безпосередньо перед входом у камеру, або входять до складу кам'яних загороджень. В окремих випадках в похованнях наявні декілька стел. Так, вхід у камеру поховання 10/4 біля с. Олександрівськ закривали дві стели [3, с. 9]. Голову і плечі однієї з них було оброблено в точковій техніці, а інша мала тільки сліди відколів.

Здебільшого стели належать до типу стелоподібних каменів (скульптурні форми природного походження з незначними слідами обробки або без обробки). Аморфність контурів, відсутність на деяких екземплярах слідів спеціальної обробки утруднює віднесення таких загороджень до категорії антропоморфних стел. У деяких випадках дослідники просто не ідентифікують їх, обмежуючись констатацією наявності кам'яного загородження. Так, у дромосі (шириною 0,8 м) поховання 14 (к. 2, с. Новокиївка, Томаківський район Дніпропетровської області) було встановлено сплюснену вапнякову плиту із звуженим одним боком (розмірами 0,45x0,25x0,1 м), яка лише частково закривала прохід у камеру. Поряд із нею знаходилися кістки тварин. У звіті цей стелоподібний камінь позначено як камінь закладки.

В історіографії неоднозначно оцінюють призначення цих стел у похованнях. Деякі дослідники акцентують увагу на їх утилітарній функції як загородження: недопущення потрапляння землі всередину камери, а отже, забезпечення дотримання релігійного постулату про сакральність землі й неприпустимість її осквернення бездиханним тілом. «Вторинне використання» антропоморфних стел як загороджень можна пояснити втратою ними (повною або частковою) сакральної функції. Аргументація цього положення ґрунтується на фактах умисного пошкодження або розколювання стел, установа їх у перевернутому вигляді, використання стел попередніх культур (енеоліту та ямної культури) і т. д. Також залишаються без пояснення випадки використання як загороджень невеликих антропоморфних стел, які лише частково закривали вхід у камеру. Крім того, у деяких випадках стели встановлювали в похованнях, в яких вхід у камеру вже було надійно закрито іншим способом.

Інша історіографічна традиція інтерпретує наявність антропоморфних стел з огляду на сакральну функцію. Так, В. А. Кияшко пов'язує з ними функції оберегів, охоронної магії, спрямовані на успішну посмертну трансформацію душі [5, с. 45]. Ю. А. Шилов пропонує розглядати появу стел у похованнях у межах обрядів жертвопринесень. На його думку, на основі аналізу матеріалів кургану 1 біля с. Старосілля можна простежити заміну людини під час жертвопринесення стелою [14, с. 528]. Дійсно, міфологічний характер мислення давніх людей не міг допустити довільності у виконанні

такої надзвичайно важливої дії, як перехід душі померлого у «світ тіней». Будь-яка випадковість могла порушити перебіг процесу розриву зв'язку з живими і негативно вплинути на благополуччя общини. Збереження сакральності антропоморфних стел у складі кам'яних закладів підкреслено нанесенням на них знаків і фарбуванням вохрою (с. Олександрівськ 8/2, с. Новомикільське 1/6 [3, с. 9, 12]).

Слід звернути увагу на наявність у шахтах біля входу в камеру (тобто там, де зафіксовано установку кам'яних стел) інших проявів антропоморфних образів. У катакомбному похованні 6 к. 1 біля с. Преображення Луганської області вхід у камеру було закрито одинадцятьма тонкими плахами і кілками заввишки до 1,5 м. На трьох кілках зафіксовано різьблені антропоморфноподібні зображення у вигляді голівок-наконечників. Самі ж кілки, загострені донизу, на думку авторів розкопок, нагадують жезли [8, с. 101-102]. Можливо, дерев'яний антропоморфний образ було встановлено і в похованні 10 к. 4 к. гр. 2 біля с. Терни Дніпропетровської області, у шахті якого було зафіксовано вертикально встановлену колоду діаметром 0,2 м і завдовжки 0,85 м, нижній кінець якої рівно обрізано. Поряд із ним лежали фрагмент кераміки, череп і кінцівки корови [7].

Особливий інтерес викликають неординарні випадки виявлення людських останків у шахтах катакомб (п. 4 к. 2 к. гр. 1 біля с. Терни Дніпропетровської області, п. 13 к. 2 біля с. Войкове Дніпропетровської області, п. 11 к. 1 к. гр. 5 біля с. Соколово Дніпропетровської області, п. 6 к. 15 біля с. Болотяне Джанкойського району АРК, п. 1 к. 4 біля с. Стінка Полтавської області та ін.). Усі вони зберігають анатомічну цілісність. Похованим надане різне положення: стояче, сидяче, лежаче. Незалежно від положення похованих, усі вони знаходяться біля входу в камеру, закриваючи її своїм тілом (спиною або грудьми). На основі аналізу особливостей поховального обряду (відсутність слідів відкриття поховальних споруд, характер розміщення кістяків) можна констатувати, що поховання в шахтах здійснювали одночасно з проведенням поховального обряду в камерах. У шахтах наявні поховання людей усіх статевовікових груп: чоловіків і жінок, дорослих і дітей (причому дітей частіше).

Не простежується зв'язок поховань у шахтах із високим соціальним статусом або певним видом діяльності похованих у камерах. У похованнях відсутній багатий поховальний інвентар і виробничі комплекси, які маркують високий соціальний статус померлих. Лише один раз зафіксовано кременевий наконечник списа (п. 13 к. 2 біля с. Войкове). Більшість поховань безінвентарні. Таким чином, можна припустити, що даний обряд не пов'язаний із соціальним розшаруванням катакомбного суспільства, а поховані в колодязях люди не є слугами (рабами), які супроводжували померлого господаря до потойбічного світу.

Етнографічні й історичні матеріали демонструють, що обряди людських жертвопринесень для спокутування гріхів, припинення хвороб, стихійних лих тощо були поширені в древніх суспільствах. Дж. Фрезер

зазначає, що для первісної людини характерне уявлення про те, що тяжкість власних страждань і гріхів можна перенести на іншого [13, с. 1246]. Жертвою могла бути вільна людина або раб, людина низького походження чи багата особа знатного походження [Там же, с. 1318]. Схожі результати отримав і Ю. А. Шилов у ході досліджень обрядів жертвопринесень за археологічними джерелами: «Немає жодної вказівки на соціальну приналежність принесених у жертву людей. Сам факт принесення в жертву не можна вважати такою вказівкою: адже з «Гімну Пуруше» та інших даних відомо, що жертва обожнювалася і зазвичай була добровільною» (тут і далі переклад наш. – С. Ф.) [14, с. 139].

Наявність у вибірці значної кількості кенотафів дозволяє припустити, що здійснені в шахтах поховання – людські жертвопринесення, які відображають архаїчні уявлення про необхідність надання допомоги в досягненні загробного світу душам, які, на думку одноплемінників, були ослаблені (відсутність тілесної оболонки) або одержимі демонами (хворі).

Функціонально однакове розташування в зоні, пов'язаній із безпосереднім процесом переходу душі, дозволяє розглядати кам'яні антропоморфні стели в шахтах як символічну заміну людських жертвопринесень. Це припущення збігається із спостереженнями Дж. Фрезера, що «поганий, небажаний вплив не обов'язково переносити на людину, однаково його можна переносити на тварину або на неживий предмет» [13, с. 1247].

Зазначимо, що стели наявні в похованнях, у поховальному інвентарі яких відсутні інсигнії влади, що часто супроводжують колективні поховання дорослого з дитиною (чи дітьми). Менгіри-вівтарі й типологічно близькі їм кам'яні споруди в шахтах зустрічаються, як правило, у похованнях, в інвентарі яких є інсигнії влади.

Інтерпретація стел, розташованих у шахтах, із позицій спокутних жертвопринесень (захисної магії), а не стосовно втілення в них образів яких-небудь божеств, пояснює їх антропоморфний схематизм, відсутність ритуальних символів і знаків. Установка стел у перевернутому вигляді, умисне пошкодження, пов'язані, імовірно, не з втратою ними сакральної семантики, а зі зміною смислового значення.

Бібліографічні посилання

1. Антонова Е. В. «Богатство» древних захоронений (к вопросу о роли идеологического фактора в формировании облика погребального комплекса) / Е. В. Антонова, Д. С. Раевский // Фридрих Энгельс и проблемы истории древних обществ. – К., 1984. – С. 53–65.
2. Бейлис В. А. Теория ритуала в трудах Виктора Тэрнера / В. А. Бейлис // Предисл. к кн.: В. Тэрнер. Символ и ритуал. – М., 1983. – С. 1–23.
3. Братченко С. Н. Донецька катакомбна культура раннього етапу / С. Н. Братченко. – Луганськ, 2001.
4. Довженко Н. Д. Катакомбные погребения с антропоморфными стеллами / Н. Д. Довженко // Археолог. исслед. памятников Степной Украины. – К., 1987. – С. 11–21.
5. Кияшко В. А. К вопросу о молоточковидных булавах / В. А. Кияшко // Донские древности. – Азов, 1992. – Вып. 1. – С. 4–57.

6. **Ковалева И. Ф.** Катакомбные погребения северостепного Поднепровья с алтарями / И. Ф. Ковалева // Археолог. памятники Оренбужья. – Оренбург, 2012. – С. 43–50.

7. **Ковалева И. Ф.** Исследование курганов группы «Долгой могилы» у с. Терны в Приорелье / И. Ф. Ковалева, А. В. Андросов, Г. И. Шахров // Памятники бронзового и раннего железного веков Поднепровья. – Д., 1987. – С. 5–27.

8. **Красильников К. И.** Исследование кургана у с. Преображенное на реке Красная / К. И. Красильников, Л. И. Тельнова // Древние культуры Подонцовья: сб. науч. тр. – Луганск, 1993. – Вып. 1. – С. 91–125.

9. **Мышкин В. Н.** К проблеме взаимосвязи социальной структуры и погребальной обрядности в древних обществах / В. Н. Мышкин // Вопр. археологии Поволжья. – 1999. – Вып. 1. – С. 270–288.

10. **Санжаров С. Н.** Лисичанская антропоморфная стела / С. Н. Санжаров // Матеріали та дослідження з археології Східної України. – Луганськ, 2009. – № 9. – С. 32–43.

11. **Супруненко А. Б.** Федоровский идол и курган / А. Б. Супруненко. – К. – Полтава, 2011.

12. **Тэрнер В.** Символ и ритуал / В. Тэрнер. – М., 1983.

13. **Фрезер Дж. Дж.** Золотая ветвь / Дж. Дж. Фрезер. – М., 1980.

14. **Шилов Ю. А.** Прародина Ариев / Ю. А. Шилов. – К., 1995.

15. **Шишлина Н. И.** Западноманычские катакомбные погребения могильника Бага-Буруд в Калмыкии / Н. И. Шишлина, Е. И. Гак, Н. А. Самойленко // Матеріали та дослідження з археології Східної України. – Луганськ, 2010. – № 10. – С. 142–167.

Надійшла до редколегії 25.11.2013